

OSMANLI ARAŞTIRMALARI
XVIII

Neřit Heyeti - Editorial Board
Halil İNALCIK - Nejat GÖYÜNÇ
Heath W. LOWRY - İsmail ERÜNSAL
Klaus KREISER - A. Atilla ŐENTÜRK

THE JOURNAL OF OTTOMAN STUDIES
XVIII

İstanbul - 1998

Sahibi: **ENDERUN KİTABEVİ** adına İsmail ÖZDOĞAN

Tel: (0212) 518 26 09 Fax: (0212) 518 26 63

Yazı İşleri Sorumlusu: Nejat GÖYÜNÇ

Tel: (0216) 333 91 16

Dizgi: **GİRİŞİM DİZGİ**

Tel: (0212) 513 28 29

Basıldığı Yer: **KİTAP MATBAACILIK**

Tel: (0212) 567 48 84

Cilt: **FATİH MÜCELLİT**

Tel: (0212) 501 28 23 - 612 86 71

Adres: **ENDERUN KİTABEVİ**, Beyaz Saray No. 46 Beyazıt - İST.

1. KADI SICİLLERİNE GÖRE TRABZON ŞEHRİNİN FİZİKİ YAPISI (1643-1656)

Kenan İNAN

Şehir tarihçiliği ile ilgili son yıllarda geniş ölçüde araştırmalar yapılırken,¹ kadı sicillerinin müthiş zenginliği öteden beri dikkatleri çekmektedir.² Bilindiği gibi klasik dönem Osmanlı şehirlerinde kadıların görev alanlarının genişliği,³ yaptıkları her türlü icraat, denetim ve gözlemlerin sicillere kaydedilmesi bu kaynakları çok yönlü hale sokmaktadır. Osmanlı toplumunun sadece merkezi yönetimden ibaret olmadığı düşünülürse, şehirlerin, daha doğrusu taşra hayatının anlaşılması genel anlamda bütün toplumun kavranmasına katkı sağlayacaktır. Bu düşünceyle Osmanlı Anadolu'sunun önemli bir liman şehri olan Trabzon'un 1643-1656 yılları arasındaki fiziki dokusunu oluşturan doğal yapıların yanısıra mahalle, çarşı-pazar, dini ve sosyal yapıları incelemek maksadıyla bu araştırmaya teşebbüs edildi.⁴

¹ Osmanlı Dönemi Anadolu şehirleri üzerine değerli çalışmalar yapılmış bulunmaktadır. Bunların tafsilâtına girmeden birkaçını zikredecek olursak: Nejat Göyünç, *XVII. Yüzyılda Murdin Sancağı*, İstanbul 1969; Özer Ergenç XVI. Yüzyıl sonlarında Bursa, Yayınlanmamış Doçentlik tezi Ankara 1979; Heath W. Lowry, *Trabzon Şehrinin İslamlaşma ve Türkleşmesi*, (1461-1583), İstanbul 1981; İsmet Miroğlu, *Kemah Sancağı ve Erzincan Kazası (1520-1566)*, Ankara 1990; Feridun Emecen, *XVII. Asırda Mamsa Kazası*, Ankara 1990; Mehmet Ali Ünal, *XVII. Yüzyılda Harput Sancağı (1518-1566)*, Ankara 1989; M. Hanefi Bostan, *XVI-XVII. Asırlarda Trabzon Sancağında Sosyal ve İktisadi Hayat*, (Basılmamış Doktora Tezi), İstanbul 1993; Suraiya Faroqhi, *Osmanlı'da Kentler ve Kentliler*, Çev. Neyyir Kalaycıoğlu, İstanbul 1994; Özer Ergenç, *XVII. Yüzyılda Ankara ve Konya*, Ankara 1995.

² Kadı Sicillerinin kaynak olarak arz ettikleri önem hakkında bakınız. Almet Akgündüz, *Şer'iyeciler, Mahiyet, Toplu Kataloğu ve Seçme Hükümler*, I. Cild, İstanbul 1988, s. 12-18.

³ Osmanlı Devleti'nde kadı, yargı görevleri, taşra yönetimindeki rolü hakkında tafsilâtli bilgi için bakınız. İlber Ortaylı, *Hukuk ve İdare Adanı Olarak Osmanlı Devleti'nde Kadı*, Ankara 1994.

⁴ Trabzon şer'iyecilerine dayanılarak yapılan çalışmalara örnek olması açısından bakınız. Ronald Jennings, "The Society and Economy of Maçuka in the Ottoman Judicial Registers of Trabzon, 1560-1640", *Continuity and Change in Late Byzantine and Early Ottoman Society*, ed. by Anthony Bryer and Heath W. Lowry, Washington 1986, s. 129-154. Aynı yazar, "Plague in Trabzon and Reactions to It. According to Local Judicial Registers", *Humanist and Scholar. Essays in Honor of Andreas Orre*, ed. by Heath W. Lowry and Donald Quatef, İstanbul 1993, s. 27-36.

Bilindiği üzere Fatih Sultan Mehmed 1461 yılında Anadolu tarafına sefere çıkarak Anadolu'nun Karadeniz kıyılarını Trabzon şehri ile birlikte Osmanlı hakimiyetine dahil etmiştir.⁵ Fatih Osmanlı tahtına geçtikten sonra fethedilmesine özel önem verdiği yerler arasında Trabzon şehrinin olduğunu beyan etmişti⁶. Bu tarihlerde Trabzon Rum İmparatorluğu'nun toprakları Giresun'dan başlayıp yaklaşık olarak Batum civarına kadar uzanan Karadeniz kıyılarını kapsamakla beraber, bu topraklar dahilinde yaşayan külliyetli miktarda Türk nüfusunun bulunduğu ve Türk kültürünün bir çok alanda etkisini hissettirdiği bir gerçektir.⁷

Trabzon'un fethi ve fethi müteakip şehirde yapılan faaliyetlerin ne olduğu konusunda kaynaklarda değişik ve birbiri ile çelişen bilgiler mevcuttur. Trabzon seferinde bizzat bulunup hadiselere şahit olduğuna inandığımız Tursun Bey kuşatma ve fetih sonrasında yapılanlar hakkında şunları söylemektedir. Tursun Bey'e göre herhangi bir çarpışma olmadan imparator aman dilcyerek kaleyi teslim edip, kendine yaraşır şekilde taltif edildikten sonra "*Kal'a ve memleket bi-esrihâ zabı olunup, sancak-beği ve kadılar ve dizdar ve hafaza nasb olundu. İ'e kefere-i kal'anun oğlanların ve kızların beğlik idüp, baki malların ve esbabların kendü ellerinde ibka idüp yerlerine mukarrer konuldu. Cizve-i şer'i ve rüsum-ı örfi rıbkasını rakabelerine muhkem kıldı. Andan sonra ba'zı üsârâyı ve eskâl ü ahmâli merâkib-i bahriye tahmil idüp, derya yüzünden gemiler meşhun idüp*

⁵ Trabzon'un fethi tarihi ve fethin nasıl gerçekleştirildiği hakkında tafsilatlı bilgi için bakınız. Tursun Bey, *Tarih-i Ebü'l-Feth*, Haz. Mertol Tulum, İstanbul 1977, s. 105-110; Çiftçiöğlü N. Atsız, Aşıkpaşaoğlu Ahmed Aşıkî, *Tevârih-i Al-i Osman*, İstanbul 1949, s. 207-209; Oruç Beğ Tarihi, Haz. Nihal Atsız, İstanbul 1972, s. 118; Kritovoulos, *History of Mehmed the Conqueror*, translated by Charles T. Riggs, Connecticut 1970, s. 173-176; Doukas, *Decline and Fall of Byzantium to the Ottoman Turks*, translation by H.J. Magoulias, Detroit 1975, s. 258. George Sphrantzes, *The Fall of the Byzantine Empire 1401-1477*, translated by Marios Philippides, Amherst 1980, s. 84; Anthony Bryer & David Winfield, "Excursus on the Routes taken by Mehmed II in 1461", *The Byzantine Monuments and Topography of the Pontos*, Vol. I, Washington 1985, s. 60-61; İ. Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, II. Cilt, Ankara 1983, s. 55.

⁶ "Ve bil-cümle bir gün Hünkar Mahmud Paşa'ya eyitti: "Mahmud, bir kaç niyetim var. Umarım ki Hak Teala ben zayıfı kuvvet verip, anı nasib ede. Evvel biri, şol İsfendiyar vilâyetidir ki, Kastamonu ve Sinob ve Koyul-hisar'dır. Benim huzurumu bunlar giderir. Ve biri şol Trabzon'u bir cünüb kafir yiyip yürür. El-hasil bunlar benim maksudumdur. Gece ve gündüz hayalimden gitmez" dedi. *Kitâb-ı Çihan-nümâ, Neşri Tarihi*, II. Cilt, Faik Reşit Unat-Mehmed Altay Köymen, Ankara 1957, s.741.

⁷ Anthony Bryer, "Greeks and Türkmens : The Pontic Exception", *Dumbarton Oaks Papers*, 29, Washington 1975, s. 140-141; Ruy Gonzales de Clavijo, *Anadolu Orta Asya ve Timur (Embajada a Tamor lan)*, Tercüme: Ömer Rıza Doğrul, İstanbul 1993, s. 72.

*İstanbul'a gönderildi.*⁸ Aşıkpaşazade ise. "Padişah, kanun nice ede gelmiş idi her hisarun üzerinde, bu Durabuzuna dahi anun gibi etdiler." kelimeleri ile Trabzon'un fethinden sonra geleneksel Türk-İslam politikasının izlendiğini bildirerek şunları eklemektedir: "İçinde mescitler ve medrese olundu. Ehl-i İslamdan evler sürüb getürdiler. Bu kafirlerün hali kalan evlerini bu gelen müsülmanlara mülklüğe verdiler. Ve hisarı muhkem berkitdiler."⁹ Osmanlı kaynaklarının aksine, Trabzon'un fethinde Osmanlı ordusunda bulunan Mihailoviç şehrin uzun bir kuşatmadan sonra alındığını bildirip, fetihten sonra yapılanlar hakkında fazla tafsilâta girmeden Tursun Bey'in verdiği bilgileri destekleyerek, şehrin kız ve erkek nüfusundan bazılarının beylik olarak alınması hadisesinden bahsetmektedir.¹⁰ Yine Rum tarihçi Sphrantzes fetihten sonra özellikle hemen bütün ileri gelenlerin ve askeri sınıfa mensup olanların Trabzon'dan alınarak Edirne'de ikamete mecbur edildiğini anlatmaktadır.¹¹

Böylelikle Osmanlı Devleti'ne katılan Doğu Karadeniz Bölgesi, Rum eyaletine tabi olarak teşkilâlandırılarak önemli bir Osmanlı sancağı yapılmıştır. Merkezi Trabzon şehri olduğundan sancak bu adla anılmıştır. Trabzon sancağı 1514'de Erzincan-Bayburd vilâyetine, 1517 yılının sonlarında Anadolu vilâyetine, 1520'de yeni kurulan "Vilâyet-i Rum-ı Hadis'e, 1535'te de Erzurum Beylerbeyliğine bağlanmıştır. 1535-1580 yılları arasında Erzurum eyaletine bağlı olan Trabzon, 1580-1581'de Batum sancağı ile birleştirilerek eyalet haline getirilmiştir. 1581-1650 yılları arasında değişik arşiv kayıtlarında "Trabzon Beylerbeyliğine..." veya "Batum Beylerbeyisine ve Trabzon Beylerbeyisine.." gibi ibarelerin bulunması beylerbeyliğin yalnız Trabzon ismi ile anılmadığını ortaya koymaktadır. Bostan, Beylerbeyliğin 1650 yılından sonra müstakil hale gelerek "Trabzon eyaleti" adı ile anıldığını söylerken,¹² Ayn Ali Efendi'nin verdiği bilgilere göre 1609'da Osmanlı İmparatorluğunda yer alan otuz iki eyaletin arasında Trabzon eyaleti de mevcuttu.¹³ Bütün bunlardan Trabzon'un önce sancak, sonra da eyalet merkezi olarak, tipik bir Osmanlı şehri niteliğini oluşturacak şartlara sahip

⁸ Tursun Bey, *Tarih-i Ebû'l-Feth*, s. 110.

⁹ Aşıkpaşaoğlu, *Tevarih-i Al-i Osman*, s. 208.

¹⁰ Konstantin Mihailoviç, *Memoirs of a Janissary*. Translated by Benjamin Stolz-Historical Commentary by Svat Soucek. Michigan 1975. s. 117-121.

¹¹ George Sphrantzes, *The Fall of the Byzantine Empire 1401-1477*, s. 85.

¹² Bostan, *A.g.e.*, s. 9-10; M.Tayyib Gökbilgin, "XVI. Yüzyıl başlarında Trabzon livası ve doğu karadeniz bölgesi" *Belleten*, XXVI '102, s.243-3f37.

¹³ Halil İnalçık, "Eyalet", *D.İ.A.*, Cilt 11, s. 549.

olduğu anlaşılmaktadır. Karadeniz fırtınalarına dayanıklı doğal limanı, geniş hinterlandı ve sınırda yer alan konumu ile Trabzon'un daima ön planda olduğu, dolayısıyla şehrin kaalesinden mahallelerine, karışık nüfus yapısından ticari potansiyeline varıncaya değin devletin ilgi ile baktığı bir şehir olduğu sonucuna varmak mümkündür.

1. Trabzon Kalesi

Bazı kalıntıları hâlâ ayakta olan Trabzon kalesinin surlarının 257 yılından önce mevcut olduğu tesbit edilmiştir. 257 yılında Trabzon'a Got'lar tarafından bir saldırı düzenlenerek evler ve tapınaklar tahrip edilmiştir. Bu tarihte Orta Hisar ve Kule arasındaki surların mevcut olduğu düşünülmektedir. Dioklesyan zamanında (284-304) şehirde tamirler yapıldığına dair bilgiler mevcuttur. Bu tarihten sonra, şehir savunmasının güçlendirildiği dönem altıncı yüzyılda Justinyan zamanıdır. Dokuzuncu yüzyılda I. Basil zamanında şehirdeki en erken tarihli kilisenin tekrar inşa edildiği görülüyor. 1071 yılından sonra bir müddet için Selçuklular tarafından ele geçirilmiş olan Trabzon'un 1302-25 yılları arasında Aşağı Hisar bölgesinin surlarla çevrildiği; 1378 yılında da Orta Hisar bölgesi surlarının tahkim edildiği ve Trabzon kalesinin böylece son şeklini aldığı anlaşılmaktadır. Yine 1204-1460 yılları arasında kalede bir saray inşa edilmiş ve Osmanlılar zamanında da kalenin tamir ve korunması yolunda bazı çalışmalar yapılmıştır. Fetihden sonra Orta Hisar ve Kule denilen kısımlar Türklerle iskân edilerek, yönetici kadro burada ikamet etmiştir.¹⁴

Yukarıdaki bilgilere ek olarak 1404 yılında Trabzon'dan geçen İspanyol seyyah Clavijo Trabzon kalesini ve etrafını canlı bir şekilde tasvir etmiştir. Clavijo şunları söylemektedir:

"Trabzon şehri denizin kıyısındadır. Surları, gerilerdeki dağ eteklerine kadar varıyor. Bir tarafında küçük bir nehir akıyor. Bunun suları derin bir uçurumdan geçiyor. Bu şekilde Trabzon, bu taraftan son derece müstahkem bir durumda. Diğer taraflar hep ova olmakla beraber, sur gayet sağlamdır. Şehir etrafı bağ ve bahçe doludur. Deniz kıyısı boyunca uzanan bir cadde, şehrin diğer bir mahallesine ulaşıyor. Burası ise, gerçekten görülmeğe değer bir yerdir. Çünkü şehre gelen bütün mallar burada satılıyor. Denize yakın bir yerde, sağlam surlarla çevrilmiş iki kale vardır. Bunların biri

¹⁴ Bryce and Winfield, *The Byzantine Monuments and Topography of the Pontos*, Vol. I, s. 186.

Venediklilere, diğeri Cenevizlilere aittir. İki taraf da kalesini imparatorun rızasıyla kurmuştur. Şehir dışında birçok kilise ve manastır vardır."¹⁵

Clavijo'dan yaklaşık 2.5 asır sonra Trabzon'u ziyaret eden ve kenti Karadeniz'in doğusunda körfez gibi bir denizin üzerinde kurulmuş, İrem bağına benzer, süslü bir şehir olarak tasvir eden Evliya Çelebi, Trabzon kalesi hakkında şu bilgileri vermektedir: Çevresi dokuz bin adım olan Trabzon kalesi Boztepe'nin eteği ile Karadeniz sahili arasında iki büyük kale olup, üç kısma ayrılmıştır. Bunlar: Aşağı Hisar, Orta Hisar ve Kule Hisarı denilen iç kaledir. Kule Hisarı kalesi hepsinden sağlamdır. Çünkü Boztepe'ye dayanmıştır. Fakat dağ tarafından cehennem kuyusuna benzer bir derin hendeği vardır, ve tamamen kesme kayadır. Bu hisarın içinde bir camii, bekçi evleri, malizenleri ve cephaneleri vardır. Kuzey duvarında Orta Hisar'a açılan bir kapısı olup, bundan başka kapı bulunmamaktadır. Orta Hisar ise uzunlamasına sağlam bir surla kuvvetlendirilmiştir. Bu kalenin doğu duvarında, Orta Hisar'a açık olan kapısının yakınlarında Yeni Cuma kapısı vardır. Ve ikinci kapısı yine bu duvarın doğusunun sonundadır. Bütün debbağların işyerleri bu kapının dışındadır. Bu kapının ismi Debbağlar kapısı olup, kapının önünden küçük bir nehir akar. Debbağlar kapısının dışında Debbağlar Çarşısı içinde kârgir dayanıklara oturtulmuş büyük bir köprüsü vardır.¹⁶ Üçüncü kapısı, bu kalenin batısındaki Zindan kapısıdır. Zindan kapısının dışında yine bir kârgir köprü ile Zağanos kapısına geçilir. Bu köprü kale duvarı içinde zannedilir. Zindan kapısından Zağanos kapısına kadar uzanan bu köprü kale duvarına bitişik olarak inşa edilmiştir. Dördüncü kapı, bu surun kuzey duvarından Aşağı Hisar'a uzanır ve "Aşağı Hisar kapısı" derler.¹⁷ Evliya Çelebi'nin bahsettiği bu kârgir köprüden sicilde Zağanos köprüsü olarak bahsedilmektedir. Altından bir dere geçtiği bildirilen bu köprü'nün şu anki durumuna göre daha yüksek olduğu geçen yüzyılın sonlarında çekilen resimlerden anlaşılmaktadır. Yine köprü'nün altında herhangi bir yerleşimin mevcut olmadığı da müşahade edilmiş bulunmaktadır. Zağanos köprüsünün sicilde, kendini buradan aşağıya atarak

¹⁵ Clavijo, *Anadolu Orta Asya ve Timur*, s. 70.

¹⁶ Evliya Çelebi bu köprü'nün Sultan Uzun Hasan tarafından yaptırıldığını, onun Erzurum'un doğusundaki Hasan kalesinin sahibi olduğunu hatta Trabzon'u dahi aldığını söylemekte ise de Uzun Hasan Trabzon Rum İmparatoru ile akrabalık bağı olmasına rağmen Trabzon'a sahip olmamıştır. *Evliya Çelebi Seyahatnamesi*, Cilt I-II, İstanbul 1996, s. 452.

¹⁷ Evliya Çelebi, s. 452-454.

intihar eden bir kadının köprü altından geçen dere kenarında bulunduğuna dair bir kayıtla gündeme geldiğini görmekteyiz.¹⁸

Evliya Çelebi, Aşağı Hisar'ı tarif ederken hisarın kuzey tarafındaki duvarının deniz tarafında olduğunu şekil olarak dikdörtgeni andırdığını ve dört kapıya sahip olduğunu belirtmektedir. Bu kapılar Zağanos kapısı, Süthane kapısı, Trabzon'daki balmumu ve yağmumunun işlendiği Mumhane kapısı ve denize açılan ve pek işlek olmayan Moloz kapısıdır.¹⁹ Moloz civarı hakkında seyyahın verdiği bilgiler şer'îye sicillerince de tasdik edilmektedir. Bu yıllarda söz konusu mahallin Kazak saldırılarına açık olması ve çıkan yangınlar yüzünden pek mamur olmadığı anlaşılmaktadır.²⁰

Evliya Çelebi, Trabzon kalesinin fizik itibarıyla harap veya iyi durumda olduğu konusuna yorum getirmemiştir. Ancak kayıtlarda rastladığımız 18 Cemaziyülevvel 1059 tarihli bir ferman sureti Evliya Çelebi'nin Trabzon'a gelişinden yaklaşık sekiz yıl sonra kalenin durumunu yansıtmaya açısından önemlidir. Trabzon Beylerbeyi, Trabzon Kadısı ve Trabzon İskelesi Gümrüğü Emmini'ne hitaben gönderilen fermanla Trabzon kalesi burç ve barularının 1055 yılında tamir edildiği, ancak hali hazırda üç kalenin burç ve barularının ziyade tamire ihtiyaç gösterdiğinin bildirildiği. Hazine-i Amire'de Başmuhasibe defterlerine bakılarak, kale tamire muhtaç olduğunda paranın Trabzon İskelesi mukataasından alındığı görüldüğünden yine "bu usul üzere 28.000 akçenin verilmesi ve hin-i muhasebeye deyne mahsup olunması" istenmektedir. Kayıтта devamla Trabzon Valisi Musa Bey ve Dizdar İbrahim Ağa'nın 28.000 akçeyi İskele Emmini Mehmed Ağa'dan alıp, kale tamiri için gereken levazımatı aldıktan sonra inşaat için emir verdiği bildirilmektedir.²¹

Trabzon kalesinin tamirine ve iyi durumda olmasına dikkat edildiğini gösteren başka kayıtlara da sahibiz. 1062 Cemaziyülevveli Evahirine ait bir kayıтта kalenin ihtiyaç duyulan yerlerinin tamiri için Trabzon İskelesinden bu sene için verilmesi gereken paranın tahsis edilmediğinin Trabzon valisi huzurunda akdedilen bir mecliste gündeme getirildiğini görmekteyiz. 11 Şevval 1062 tarihli bir beratta kale tamirinin

¹⁸ T.Ş.S. 1831. 17/1

¹⁹ Evliya Çelebi, s. 454.

²⁰ T.Ş.S. 1831. 15/11. 25/13. 48/8. 67/4

²¹ T.Ş.S. 1831. 78/9.

tekrar söz konusu edildiği anlaşılmaktadır. Buna göre tamir için gerekli para iskele gelirinden karşılanmakta iken bu yapılmadığından, Trabzon Kadısı Mahmut Efendi durumu İstanbul'a aksettirmiştir. İstanbul'dan gönderilen yazıda her yıl kalenin burç ve barusunun onarımı için İskele mukataasından 28.000 akçe verildiği yazılmıştır. Dolayısıyla şimdi de görevli şahsa belirtilen meblağın teslim edilerek tamir işinin yapılması ilgililere emredilmiştir.²²

Hemen her yıl bu tamirlerin devam etmesi, ve oldukça önemli miktarda paranın harcanması, bu yıllarda sıkça karşılaşılan Kazak saldırılarına karşı şehrin savunmasına özen gösterildiğini ve merkezi yönetimin Trabzon kalesine verdiği önemi ortaya koymaktadır.

2. Nüfus ve Mahalleler

Trabzon'un fethedildiği 1461 yılından 16. asrın sonuna kadarki nüfusunun tesbit edilebildiği dört tahrir defteri bulunup, bunlar 1486, 1520, 1554, ve 1583 tarihlerine aittir. Bu defterlere göre: 1486 Yılında Trabzon şehrinin nüfusu 2025 Müslüman, 5549 Hristiyan; 1520 yılında 1720 Müslüman, 6033 Hristiyan; 1554 yılında 3012 Müslüman, 3513 Hristiyan ve 1583 yılında 6083 Müslüman, 4901 Hristiyan olarak tesbit edilmiştir.²³

Trabzon şehri, 1486 yılındaki nüfusu ile Anadolu'daki şehirler arasında önemli bir yere sahiptir. 1520-1553 yılları arasında 7753 kişilik tahmini nüfusu ile Trabzon şehri, Bursa, Diyarbakir, Mardin, Ankara, Tokat, Antep, Kayseri, Urfa ve Amasya'dan sonra onuncu sırayı almaktadır. 1554-1582 yılları arasında ise tahrirleri bulunan Anadolu şehirleri içinde 6525 kişilik nüfusu ile on beşinci sırada bulunmaktadır. Osmanlı fethinden önce 5.000 civarında bir nüfusa sahip olan Trabzon şehrinin, fetihden sonraki yaklaşık yüz elli yıllık bir süre zarfında 11.000 kişilik bir nüfusa kavuşmuş olması Türk idaresi altında şehirde önemli bir iktisadi ve sosyal canlanma olduğuna delil sayılabilir.²⁴

İncelediğimiz döneme ait olan sicil kayıtlarında aşağıda isimleri zikredilen mahalle isimlerine rastlanmış bulunmakla birlikte bu mahallelerin veya genel olarak Trabzon şehrinin nüfusunu tesbit edebileceğimiz tafsilatlı

²² T.Ş.S. 1833. 80-1.2

²³ Bostan, XI-XII. *Asırlarda Trabzon Sancağında Sosyal ve İktisadi Hayat*, s. 126-144.

²⁴ Aynı eser, s. 144.

bilgi bulunmamaktadır. İncelediğimiz dönemdeki sicil kayıtlarında Trabzon Vilâyetine ait avarızhane ve cizyehane rakamları mevcuttur. Bunlardan 1053/1643 tarihinde Trabzon'da 625 avarızhane ve nefsi-i Trabzon'da 838 cizyehane olduğu kaydedilmektedir.²⁵ 1059 tarihindeki sicil kayıtlarında Trabzon Vilâyeti avarızhane sayısının 622'ye düştüğünü, nefsi-i Trabzon keferelerinin 838 cizyehaneleri olduğu görülmektedir.²⁶ 1061 ve 1062 yıllarına ait kayıtları ihtiva eden 1832 nolu sicilde ise avarızhane sayılarında farklılıklar bulunmaktadır. Buna göre 1060 yılı için Trabzon sancağında vaki 610 ve 1 rub avarızhane olduğu bir kayıta var iken aynı sicilde 1061 yılında Trabzon Vilâyeti'nin müceddeden tahrir olunduğunu ve 578 avarızhanesi olduğu bildirilmiştir. Yeniden yapılan tahrir ile avarızhane sayısının düşmesine ait bir sebep tesbit etmek kayıtlarda mümkün olmamıştır. Aynı defterde nefsi-i Trabzon cizyehane sayısı tekrar 838 olarak verilmiştir.²⁷ Bu sicilde Trabzon Vilâyeti'nin toplam avarızhane sayısının yanında Trabzon kazasının avarızhane sayısı da verilerek 72.5 ve 1 rub olarak gösterilmiştir. Bu sayının içinde Trabzon şehrinden 18 mahalle ismi verilmiş, Kisarna karyesi de mahalle olarak 19. mahalleyi oluşturmuş veya yanlılıkla mahalle olarak yazılmıştır. Diğer adı verilen karyeler ve Kisarna haricinde şehirden 17 hane ve 1 rub avarızhane olduğu görülmektedir. Bunlara ek olarak Trabzon şehrinin o zaman itibarıyla mevcut olan bütün mahallelerinin isimleri sicilde verilmemiş. 1832 nolu sicilde tesbit edebildiğimiz altmışın üzerindeki mahalleden yalnız 18 adedinin ismi altında avarızhane teşkil edildiği görülmüştür. Hepsinden daha önemlisi tesbit edilen avarızhanelerin kaç haneden teşekkül ettiği konusunda bilgi mevcut değildir.²⁸ 1063 yılı Trabzon vilâyeti avarızhane sayısının 577.5 avarızhane ve yine vilâyet-i nefsi-i Trabzon için 838 cizyehane olduğu kaydedilmiştir. Bir sonraki 1064 yılı için avarızhane ve cizyehane sayılarında tekrar 578 avarızhane ve 838 cizyehane rakamlarını görmekteyiz.²⁹ Yukarıda verilen avarızhane ve cizyehane rakamlarının ışığı altında incelediğimiz dönem için Trabzon şehrine ait bir nüfus tahmininde bulunmayı ehliyetli bir yol olarak düşünmüyoruz.³⁰ Öte

²⁵ T.Ş.S. 1830. 79.1. 74 5. 78.4.

²⁶ T.Ş.S. 1831. 84 5. 87.1

²⁷ T.Ş.S. 1832. 71 3. 75.76.77. 86-4. 88 1. 87.5

²⁸ Avarız adı altında toplanan vergide dört-beş gerçek hanenin bir avarız hane sayıldığı görüşüne rağmen, Halil Sahillioğlu, "Avarız", *D.İ.A.* Cilt IV, İstanbul, 1991, s. 108-109. Trabzon Kazası avarızhanelerinin tesbitinde bu usule uyulduğu konusu şüphelidir.

²⁹ T.Ş.S. 1834. 60 1.2.4. 66-6. 67 2

³⁰ Konu üzerinde tartışmalar için bakınız, Kemal Çiçek, "Osmanlı Tahrir Defterlerinin Kullanımında Görülen Bazı Problemler ve Metod Arayışları", *Türk Dünyası Araştırmaları*, 97 Ağustos 1995, s. 93-111.

yandan şehirde zaman zaman meydana gelen veba salgınlarının nüfus yapısını olumsuz etkilediğini, civar köy ve nahiyelere göçlere yol açtığını ilâve etmeliyiz.³¹

Trabzon'daki mahallelere gelince bilindiği üzere mahalleler, önemli işlevleri olan şehir kesimlerinden olup, Osmanlı şehirlerinde mahalle, birbirini tanıyan, bir ölçüde birbirlerinin davranışlarından sorumlu, sosyal dayanışma içinde olan kişilerden oluşmuş bir topluluğun yaşadığı yerdir. İslam şehrinin önemli bir özelliği olarak çeşitli dinsel ve etnik gruplara göre bölge ve semtlere bölünmüşlük bir görüş olarak ileri sürülmüş ve bu gözlem kısmi olarak Osmanlı şehirleri içinde doğru olmasına rağmen, bazı grupların toplumun bütününden ayrı bir mahalleye kapanışı, Osmanlı öncesi İslam şehirlerindeki kadar katı değildir. Bunun nedeni de Osmanlı imparatorluğunun kuvvetli otoritesi ve genel güvenliğin sağlanması çerçevesinde mahallenin bir savunma alanı olmaktan çıkıp şehir yerleşiklerinin birbirleri ile daha rahat ilişki içine girebilmeleridir.³²

İncelediğimiz dönemden önceki Trabzon şehri hakkında fikir vermesi açısından Bostan'ın çalışmasında genel olarak 1486 ila 1583 yılları arasında çeşitli arşiv kayıtlarına göre Trabzon şehrinde 35 Müslüman mahallesi ve 48 Hristiyan mahallesi tesbit edilmiştir. Bostan, tahrir kayıtlarına dayanarak 1583 yılı itibarıyla Trabzon'da kate içinde ve dışında yirmi sekiz Müslüman mahallesi ve Cemaat-ı Sadat adıyla sekiz haneden oluşan bir şeyyidler topluluğunun olduğunu, aynı tarihte Hristiyanlara ait yirmi altı mahalle ve iki de dışarıdan şehre gelip yerleşen Hristiyan topluluğunun bulunduğunu tesbit etmiştir. Bu şekilde Trabzon'da 1583 yılı itibarıyla toplam 54 mahalle ile üç topluluğun olduğunu görmekteyiz.³³

Şerîye sicillerindeki kayıtlardan hareket ederek Trabzon şehrindeki nüfusu Müslüman ve Hristiyan mahallelerine ayırmak mümkün olmamaktadır. Sicil kayıtlarındaki mülk satışları ve mülk ihtilâflarına

³¹ Trabzon'u etkileyen veba salgınları hakkında bilgi için bakınız, Bostan, *A.g.e.*, s. 348; Ronald C. Jennings, "Plague in Trabzon and Reactions to it, According to Local Judicial Registers", *Humanist and Scholar, Essays in Honor of Andreas Tietze*, İstanbul 1993, s. 27-37. Veba salgınlarının sonraki yüzyıllarda Trabzon'da ve Osmanlı İmparatorluğunun genelindeki durumu hakkında bilgi için ayrıca bakınız, Daniel Panzac, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Veba, Çev. Serap Yılmaz, (1700 - 1850)* İstanbul 1997.

³² Özer Ergenç, "Osmanlı Şehrindeki «Mahalle»nin İşlev ve Nitelikleri Üzerine", *Osmanlı Araştırmaları*, IV İstanbul 1984, s. 69-70.

³³ Bostan, *A.g.e.*, s. 138-140.

bakıldığında Trabzon şehrinin bazı istisnalar ile hemen her mahallesinde Müslümanlar ve Hristiyanlar arasında yapılan mülk satışlarını görmek mümkündür. Nüfus hareketi genellikle Müslümanların Hristiyan mahallelerine doğru yayılmaları şeklinde gelişmektedir. Tabiatıyla fetihten uzun bir müddet sonra artık şehir halkı değişik dinlere mensup olarak yanyana yaşamaya başlamıştır.

Bütün bunlar, Osmanlı klasik döneminde dinsel ve etnik grupların şehirde birbirlerine tamamen kapalı, ayrı cemaatler halinde yaşamadıklarını göstermektedir. Ayrı zimmi mahallelerin varlığı, doğal inanç ve gelenek birliğine sahip kişilerin yanyana yaşamalarının daha rahat oluşuna ve merkezi otoritenin zayıf bulunduğu Osmanlı öncesi dönemlerin şartlarının yerleşmeye yaptığı etkilere bağlanabilir. Diğer yandan şehirlerin ticaret ve sanat kesimlerinde kendini gösteren gruplaşmanın, mahallelere tamamen yansımadağı kayıtlardan anlaşılmaktadır. Bu durum Osmanlı şehirlerinin önemli bir özelliği olup, şehir ahalesinin parçalanmış birimlerden ziyade bütün oluşturduğunu böylece Osmanlı şehirciliğinin ileri durumda olduğunu kanıtlamaktadır.³⁴

Aşağıda Müslüman, Hristiyan ayırımına girilmeden 1643-1656 yılları arasında Trabzon Şer'iye sicillerinde rastlanan mahallelerin isimleri verilmiştir. Mahallelerin isimlerine bakılarak Müslüman mahallelerinin daha fazla olduğunu söylememiz mümkündür. Fetihden itibaren şehirdeki nüfus hareketlerinin, iç ve dış iskânın sonucu olarak Müslüman nüfusun artmasıyla Müslüman mahallelerinin sayısı da artmıştır. Bu meyanda Orta Hisar ve Aşağı Hisar mahalleleri yalnız başına anıldıkları gibi bünyelerinde oluşan değişik isimlerdeki mahallelerle de kayıtlara geçmiştir. İncelediğimiz dönem şer'iye sicillerinde kaydedilmiş olan mahalle isimleri topluca aşağıda verilmiştir.

Abacılar Mahallesi, Ahi Baba Mahallesi, Alaidin Mahallesi, Aşağı Hisar Mahallesi, Aşağı Hisar- Moloz Mahallesi, Aşağı Hisar-Abdullah Çelebi Mahallesi, Aşağı Hisar-Azebler Mahallesi, Aşağı Hisar-Bab-ı Bazar Mahallesi, Aşağı Hisar-Hoca Abdullah Mahallesi, Aşağı Hisar-Hoca Halil Mahallesi, Aşağı Hisar-Monla Siyah Mahallesi, Aşağı Hisar-Vera Mahallesi, Aya Lavis Mahallesi, Ayanane Mahallesi, Ayasofya Mahallesi, Ayo Gorgor Mahallesi, Ayo Keraki Mahallesi, Ayo Marina Kebir Mahallesi, Ayo Marina

³⁴ Ö. Ergenç, *Aynı makale*, s. 71-72.

Mahallesi. Ayo Ovin Mahallesi. Ayo Todori Mahallesi. Ayo Vasil Mahallesi, Ayovin Kebir Mahallesi. Ayovin-i Sagir Mahallesi. Ayur Mahallesi. Ballica Mahallesi. Boztepe Mahallesi. Cami-i Cedid Mahallesi. Çarkıyan Mahallesi. Çölmekçi Mahallesi. Çukacı Mahallesi. Debbağhane Mahallesi. Dere Mahallesi. Derviş Ali - Derviş Ali Tekkesi - Derviş Ali Zaviyesi Mahallesi veya Zaviye Mahallesi. Ebuisab Mahallesi. Eksottha veya Sotka Mahallesi. Elhac Hüseyin Mahallesi. Elhac Kasım veya Hacı Kasım Mahallesi. Evanis Mahallesi. Faroz Mahallesi. Frenk Hisarı Mahallesi. Galimone Mahallesi. Gar Mahallesi. Havuzlu Çeşme Mahallesi. Herketuz Mahallesi. Hızır İlyas Mahallesi. İç Kale Mahallesi. İmaret Mahallesi veya İmaret-i Hatuniye Mahallesi. İskender Paşa Mahallesi. Kabak Meydanı Mahallesi. Kanita Mahallesi. Karkarınca Mahallesi. Kasım Beşe Mahallesi. Kemend Andon Mahallesi. Kemer kaya Mahallesi. Ketancı veya Ketani Mahallesi. Kindinar Mahallesi. Köhne Hamam Mahallesi. Kule Mahallesi. Kule Yolu Mahallesi. Meristoz Mahallesi. Meydan Mahallesi. Meydan-ı Garbi Mahallesi. Meydan-ı Şarki Mahallesi. Muhiddin Mahallesi. Nevac Baba Mahallesi. Nurullah Çelebi Mahallesi. Orta Hisar Mahallesi. Orta Hisar-Amasya Mahallesi veya Zaviye Mahallesi. Orta Hisar-Bayram Bey Mahallesi. Orta Hisar-Eski Saray Mahallesi. Orta Hisar Şirin Hatun Mahallesi. Ovin-i Kebir Mahallesi. Ovanis Mahallesi. Sarmaşık Mahallesi. Susim Mahallesi. Tekfur Çayırı Mahallesi. Urgancı Mahallesi. Valedos Mahallesi. Van Mahallesi. Vaz Molaka Mahallesi. Yeni Cuma Mahallesi. Zeytönlük Mahallesi. Zoğraf Mahallesi.

Trabzon şehrinde bulunan mahallelerin isimlerini verdikten sonra şimdi de mahalleleri oluşturan temel birim olan ev hakkında bazı bilgiler vermek istiyoruz. Trabzon'u çeşitli vesilelerle ziyaret etmiş olan seyyahlar genel olarak şehrin yeşil bir örtüye sahip olduğunu bildirmektedirler.³⁵ Biz de bu bilgilerden hareketle sicil kayıtlarında Trabzon şehrinin fiziki yapısında yeşilin ne kadar yer kapladığını izlemeye çalıştık. Sonuçta 17. yüzyılın ortalarında Trabzon şehrinin bir yandan gelişmesine devam etmekle birlikte yeşil örtüsünü de muhafaza ettiğini gördük. Şehrin yönetim merkezi olan Orta Hisar ve ekonomik hayatın merkezi durumunda olan Aşağı Hisar kısmında bahçelerin olması, mülk satışlarının bir çoğunda incir, ceviz, zeytin gibi çeşitli ağaçların zikredilmesi şehrin bu kısmında da yeşil örtünün bulunduğunu, ekonomik faaliyetlerin yeşil alanlara engel olmadığını göstermektedir.

³⁵ Evliya Çelebi, s. 458-460; Clavijo, s. 70; Bryer and Winfield, s. 178.

Evliya Çelebi'nin Trabzon şehrinin genel görünümüne ait verdiği bilgilere göre şehirdeki evler kuzey, yıldız, batı tarafına bakmakta olup, kırmızı kiremitle örtülüdür.³⁶ Sicillerdeki mülk satışlarına dair kayıtlarda büyük çoğunlukla evlerin kiremitli olduğu özellikle vurgulanmakta ve kiremitin mülk satışında belirli bir payı, ekonomik değeri olduğu görülmektedir. Mülk satışları ve mülk ihtilâflarına ait kayıtlara göre bu yıllar itibarıyla Trabzon'daki evlerin büyük kısmı iki katlı "fevkani ve tahtani" olup, bahçeye sahiptir. Evlerin bahçelerinde genellikle evin ihtiyacını karşılayacak şekilde meyva ağaçları bulunmaktadır. Bu bahçelerden elde edilen ürünlerin saklanması veya dışarıdan alınan tarım ürünlerinin muhafazası için hemen bütün evlerin anbarı mevcuttur. Yine evlerin büyük kısmının çardağı ve havlusu bulunmaktadır. Şehirde ekmek fırınları bulunmasına rağmen evlerin kendi ihtiyacı olan ekmek ve benzeri hamurlu gıdaları yapmak için birer fırına sahip olduğu sıkça rastlanan bir diğer hususiyettir. Bu özelliklerin yanı sıra bazı evlerin su kuyusuna, bazılarının da çeşmeye ve havuza sahip olduğu ayrıca kaydedilmiştir. Evlerin keneferlerinin de bahçe içinde olduğu anlaşılmaktadır. Özellikle sur içindeki evlerin bir kısmı kale duvarına bitişik olarak inşa edilmekteydiler. Mesela Aşağı Hisar mahallelerinden Bab-ı Bazar mahallesi ve Azebler mahallesinde evlerin bir kısmı bu şekilde idi.³⁷

Trabzon şehrindeki evlerin genel olarak fiziki görünimleri bu şekilde iken, bu evlerin bir araya gelerek oluşturdukları mahallelerden, misal olarak Çölmekçi Mahallesi'nin, sicil kayıtlarına yansıdığı kadarıyla bir hayli yeşil alana sahip olduğunu anlamaktayız. Bu meyanda adı geçen mahalle için şunları söylemek mümkündür:

Trabzon şehrinin doğusuna doğru gidip surların dışına çıktığımızda 16. yüzyıla ait tahrir ve şeriye sicili kayıtlarında Hristiyan Mahallesi olarak karşımıza çıkan Çölmekçi Mahallesi'nin 17. yüzyılın ortalarına gelindiğinde Müslüman ve Hristiyanların yaşadığı bir karma mahalle haline geldiğini görüyoruz. Bunun yanı sıra Çölmekçi Mahallesi ekonomik değeri olan zeytin tarımının yapıldığı bir yerleşim birimi olarak karşımıza çıkmaktadır. Evahir-i Zilhicce 1058 tarihli kayıta Çölmekçi Mahallesinde 1058 Zilhicce'sinin Evahirinde 25 dipten oluşan zeytinliğin satıldığı,³⁸ yine aynı mahallede bu

³⁶ Evliya Çelebi, s. 454.

³⁷ T.Ş.S. 1831, 25 13, 67-4

³⁸ T.Ş.S. 1831, 11-7

defa 1059 Şeyvali'nin Evahirinde başka bir zeytinliğin satıldığı.³⁹ zeytinliklerin deniz kenarından başlamak üzere geniş alanları kapladığı anlaşılmaktadır. Yine 1059 Cemaziyelahiyesi'nin Evasıtında aynı mahallede yapılan bir mülk satışında bir tarafı denize, bir tarafı sahile ve bir tarafı umumi yola bakan 54 dip zeytin ağacından oluşmuş bir zeytinliğin satıldığını görmekteyiz.⁴⁰

Çölmekçi Mahallesiinde zeytin tarımı geniş çapta yapılırken, ticaret maksadıyla olmasa da Trabzon'un diğer mahallelerinde de zeytin'in sadece ev ihtiyacını karşılamak maksadıyla evlerin bahçesinde yetiştirildiğini mülk satışlarından öğrenmekteyiz. Mülk satışlarında zeytinin adet olarak zikredilmesi ekonomik değerini ortaya koymaktadır. Buna misal olarak sicilde rastladığımız kayıtlardan birkaç tanesini verecek olursak Ayur Mahallesiinde 1058 Zilkadesi'nin Evahirinde yapılan mülk satışında 5 zeytin ağacının, Van Mahallesiinde yapılan bir mülk satışında mülkle beraber zeytin ağacının,⁴¹ Vazmolaka Mahallesiinde yapılan bir başka mülk satışında yine iki dip zeytin ağacının ayrıca zikredilmesinden,⁴² zeytinin Trabzon şehrindeki evlerin çoğunun bahçesinde ev ihtiyacı için yetiştirildiğini göstermektedir. Bunların yanı sıra zeytin kadar kaydedilmemiş olsa da dut, incir, ceviz ve turunç ağaçlarının da o zaman itibarıyla sahip olduğu ekonomik değerden ötürü mülk satışlarında veya mülk ihtilâflarında adet olarak zikredildiğini görmekteyiz.

Trabzon evlerinin sahip olduğu bahçelere ve içindeki yeşil örtüye ek olarak şehirde büyük bahçelerin de olduğu kayıtlardan anlaşılmaktadır. Bu meyanda kayıtlara geçmiş olan Faroz Mahallesiinde Ali Bey Bahçesi, Meydan-ı Şarki Mahallesiinde dört tarafı taş duvarla çevrili bir bahçe, Aya Lavis Mahallesiinde Ömer Paşa bahçesi, Kindiñar Mahallesiinde İncir bahçesi, Dere Mahallesiinde Tokuzlu Bahçesi adıyla anılan Tokuzlu Hasan Bey'in bahçesi, Ketancı Mahallesiinde mahalle mescidine sınırı olan Ketani Mehmed Efendi'nin bahçesi bunlara misal teşkil etmektedir.⁴³ Trabzon şehri kurulduğu yer itibarıyla oldukça kayalık bir arazi üzerinde yer almaktadır. Bu özelliği itibarıyla şehirde inşa işlerinde kullanılacak taş ihtiyacı taşhanclerden karşılanıyordu. Bunlardan bir tanesinin Eksottha Mahallesiinde olduğunu

³⁹ T.Ş.S. 1831. 29 7

⁴⁰ T.Ş.S. 1831. 24 9

⁴¹ T.Ş.S. 1831. 20 18.

⁴² T.Ş.S. 1831. 21 5

⁴³ T.Ş.S. 1831. 2 6, 21 2, 22 1; 1832. 43 5; 1833. 32 1, 34 3

burada yapılan bir mülk satışının boş arazi ve taşhaneyi kapsamından anlamaktayız.⁴⁴

17. yüzyıldaki bütün Osmanlı şehirlerinde olduğu gibi Trabzon'da da beylerbeyi ve kadı için müstakil bir ikamet yerinin olmayışı şaşırtıcı değildir. Valilerin oturdukları konak veya saray tabir edilen yerlerin kiralanıp, kirasının şehrin ileri gelenleri tarafından ödendiği, valinin görevinin sona ermesi ile beraber oturduğu mekânın da boşaltıldığını göstermektedir. Nitekim 1062 Cemaziyülahiresi Evasıtına ait bir sicil kaydına göre Trabzon'daki erbab-ı tımar ve ayan-ı eşrafın hazır bulunduğu şer'îye meclisinde bahsedilen tımar erbabı ve eşraf Trabzon'daki Nasara taifesini mahkemeye izhar ve aleyhlerinde tahrir ve dava edip."Trabzon Beylerbeyisi geldiğinde kadimden mahsusen saray olmamakla züema ve tımar erbabı bir iki defa kale içinde saray kiralayıp, mabeynimizde kirasın salıyane edip vermiştik şu anda vali-i vilâyet olan Osman Paşa'nın mütesellimi gelip, valinin gelmesi de yakın olduğundan valinin oturması için bir saray tahliye olunması lazım ve mühimdir" diye bildirdikten sonra konak tutmak için güçleri olmadığını bu defa kefere taifesinin bir saray tutup valiyi kondukları gerektiğini talep ederler. Nasara taifesi cevaplarında "Vilâyet-i mezbur valilerini kondurmağa kadir deyiliz geldiğinde istediği yerde konsun" demeleri üzerine meselenin Trabzon Müftüsü Hüseyin Efendi'ye sorulduğunu görüyoruz. Müftü Hüseyin Efendi "Beylerbeyileri kondurmak cümle ahali-i vilâyete lazımdır yalnız züame ve erbab-ı tımara mahsus değildir" diye cevap verdiği için valiyi bir konak hazır etmek için taraflara tenbih edildiğini görüyoruz.⁴⁵

3. Ticarî, Dini ve Sosyal Müesseseler

Türk-Osmanlı şehri bir sentez olup, bu sentezde İslâmî öğelerin yanı sıra Ortaasya Türk uygarlığının etkileri değişik oranlarda bulunmaktadır. İslâm tarihi üzerinde çalışanlar, İslâm şehrinin câmi, pazar ve hamamdan oluşan üç temel ögesinin olduğunu bildirmektedirler. Bunun yanı sıra Ortaasya Türk şehir tipi de üç asıl elemandan oluşmuştur: İç Kale, şehristan

⁴⁴ T.Ş.S. 1831. 15.13

⁴⁵ Taşrada bir hükümet konağı ile mahkeme binası olmayışına meselâ Ankara'da da rastlamaktayız. 3 Mart 1605 12 Şevval 1013 tarihli bir kayıta Ankara'ya kadı olarak atanan Şemseddin Efendi'nin Ankara'ya geldiğinde merhum bir beyin evini kiraladığı ve mahkeme binası olarak kullandığı görülüyor. Özer Ergenç, "XVII. Yüzyılın Başlarında Ankara'nın Yerleşim Durumu Üzerine Bazı Bilgiler", *Osmanlı Araştırmaları*, I. İstanbul 1980, s. 97.

ve rabad. İç Kale saray ve yönetim yapılarının toplandığı yer, şehrîstan aristokrat ve sanatkârların yaşadığı kısım, rabad da şehrin dış kısmını içine alan kesindir. Bu şehir tipinin özelliklerinin Anadolu Selçuklu Devleti döneminde Anadolu şehirlerinde bazı küçük farklılıklarla yaşadığı tesbit edilmiştir. Osmanlılar da Türk şehir mimarisine imaret gibi yeni unsurları eklemek suretiyle onu zenginleştirmişlerdir. Bu şekilde Osmanlı şehir tipinde hakim unsurların câmî, bedesten ve imaretler olduğunu söylemek mümkündür.⁴⁶

İncelediğimiz dönemdeki sicil kayıtlarında Trabzon şehrinde hatırı sayılır ölçüde sosyal, kültürel ve dini müesseselerin olduğunu görmekteyiz. Trabzon şehri 1461 yılında fethedildikten sonra zaman içerisinde, her fethedilen Osmanlı şehrinde olduğu gibi, Türk-İslam karakteri almaya başlamıştır. Bu meydana fethedenlerin ve şehire dışarıdan gelen İslam toplumunun temel sosyal, kültürel ve dini ihtiyaçlarının karşılanması gayesiyle çeşitli müesseseler ihdas edilmiştir. Bunlar içerisinde çarşılar oldukça önemli bir yer tutmaktaydı.

4. Çarşılar

Evliya Çelebi'nin verdiği bilgiler ile sicillerde çarşılar ile ilgili olarak yer alan bilgiler hemen hemen birbirleri ile örtüşmektedir. Evliya Çelebi, Trabzon'un çarşıları hakkında şu bilgileri vermektedir: "Çarşıların en seçkini, Mumhane kapısındaki taşra esnafınıdır. Bunlar, kapının hizasında ve deniz kıyısında kat kat kalabalık dükkânlardır. Kârgir yapı Bedestanı vardır ki, içindeki tüccarlar zengin, eli açık, vakarlı ve muhteşem bezirgânlardır. Orta Hisar'da her esnafdan bulunur. Yetmiş seksen kadar dükkânlar vardır ki, Küçük pazar derler."⁴⁷ Evliya Çelebi'nin Mumhane kapısında olduğundan bahsettiği bu çarşı, sicil kayıtlarında "Suk-ı Sultani"⁴⁸

⁴⁶ Özer Ergenç, "Osmanlı Şehrinde Esnaf Örgütlerinin Fizik Yapıya Etkileri", *Türkiye'nin Sosyal Ve Ekonomik Tarihi (1071 - 1920)*, Ankara 1977, s. 105-106. Osmanlıların şehir anlayışlarını yansıması açısından bir örnek olmak üzere İstanbul'un fethi sonrasındaki faaliyetler için bakınız. Halil İnalçık, "The Re-building of Istanbul By Sultan Mehmed The Conqueror", *Cultura Turcica*, Volumen IV, 1967, Numerus 1-2, s. 5-15. Camilerin İslâm şehrindeki önemi, şehir mimarisindeki yeri hakkında bilgi için ayrıca bakınız. Oleg Grabar, "The Architecture of the Middle Eastern City from Past to Present: The case of Mosque", Edisyonu İra M. Lapidus, *Middle Eastern Cities*, Los Angeles 1969, s. 27-47

⁴⁷ Evliya Çelebi s.457.

⁴⁸ T.Ş.S. 1831, 51/1. "Suk-ı Sultani" (Sultan Çarşısı) isminin çarşıların bütününe verildiği yerlerden birisinin de Harput olduğu anlaşılmaktadır. M.A. Ünal, bu ismin XVI. yüzyıldaki tahrir defterlerinde

olarak ad verilmiş olan ve Aşağı Hisar'da yer alan çarşılar topluluğunun bir parçası olsa gerektir.

Trabzon şehrinde ekonomik hayatın kalbi olarak, özellikle Aşağı Hisar kesiminin oldukça mühim bir yeri olduğu görülmektedir. Aşağı Hisarda "Suk-ı Sultani" ismi verilmek suretiyle anılan bu büyük çarşı bölgesinin değişik çarşılarından mürekkep bir bütünün ismi olduğu anlaşılmaktadır. Bu bölgede hanlar, değişik meslek gruplarının isimlerini verdiği çarşılar, camiler ve önemli Osmanlı şehirlerinde mevcut olup, ticari hayatı etrafında şekillendiren bedesten yer almaktaydı.⁵⁰ İncelediğimiz dönemdeki sicil kayıtlarında Aşağı Hisar bölgesinde rastladığımız ticari birimler şunlardır: Suk-ı Sultani'de Küçük Han adı ile bir han mevcut olup, bu hanın yakınlarında şehirde kurulmuş olan vakıflardan Elhac Kasım Vakfına ait bir dükkân olduğunu anlamaktayız.⁵¹ Yine Suk-ı Sultani'nin bir çarşılar bütünü olduğu yolundaki görüşümüzü destekleyen çarşıların isimleri de şunlardır: İçinde bir bab tuz mahzenini de ihtiva eden Abacılar Çarşısı,⁵² bünyesinde bir ekmek fırınının olduğu bildirilen Kazgancılar Çarşısı,⁵³ bünyesinde iki bâb boş saraç dükkânının olduğu bildirilen Saraç Çarşısı,⁵⁴ Baklacılar Çarşısı,⁵⁴ Attar Çarşısı,⁵⁵ bünyesinde iki mahzen ve iki dükkân olduğu bildirilen

geçmediğini ve XVII. yüzyıldaki vesikalarda sık sık zikredildiğini, dolayısıyla bu adın XVII. yüzyılda ortaya çıkmış olabileceğini belirtmektedir. Bakınız: *XVII. Yüzyılda Harput Sancağı (1518-1566)*, Ankara 1989, s. 221. Ancak bir çarşılar topluluğuna verilmiş olmamasına rağmen "Suk" isminin daha önceleri de Osmanlılarda kullanıldığını görüyoruz. Nitekim Fatih Sultan Mehmed'e ait Arapça vakfiyede İstanbul Bedesteni "Sük al-bazzâziya" ismi ile zikredilmiştir. Bakınız, Osman Ergin, "Bedesten", *İ.A.*, Cilt II, İstanbul 1943, s. 440

⁵⁰ Trabzon Bedesteni hakkında tafsilâtlı bilgi için bakınız: Selina Ballance, "Early Turkish Buildings in Trabzon", *Bulleten*, XXIX 113, s. 75, Ankara 1965; P. Minas Bişikyan, *Karadeniz Kıyıları Tarih ve Coğrafyası 1817-1819*, Tercüme ve notlar, Hrand D. Andreasyan, İstanbul 1969, s. 53; Kenan İnan, "Bedestenlerin Türk Ticari Mimarisindeki Yeri ve Trabzon Bedesteni", *OTAM*, Ankara 1996, s. 119-133 Bedestenler hakkında bilgi için bakınız: Klaus Kreiser, "Bedesten-Bauten im Osmanischen Reich", *Istanbul Mitteilungen*, XXIX (Tübingen 1979), s.367-400; Mustafa Cezar, *Typical Commercial Buildings of The Ottoman Classical Period and The Ottoman Construction System*, İstanbul 1983, s. 159-250; Halil İnalcık, "The Hub of The City: The Bedesten of İstanbul", *Studies in Ottoman Social and Economic History*, London 1985, s. 1-17; Semavi Eyice, "Bedesten", *D.İ.A.*, Cilt V, İstanbul 1992, s. 302-310

⁵¹ T.Ş.S. 1831, 51 1

⁵² T.Ş.S. 1832, 89 1

⁵³ T.Ş.S. 1832, 26 1

⁵⁴ T.Ş.S. 1833, 35 8, 31 7.

⁵⁵ T.Ş.S. 1834, 37 2

⁵⁶ T.Ş.S. 1835, 9 1

Balıkçılar Çarşısı⁵⁶ ve içinde mevcut birçok dükkândan birisinin Hatuniye Evkafına ait olduğu sicilde kaydedilmiş olan Gazazlar Çarşısı.⁵⁷

İncelediğimiz dönemdeki kayıtlarda Suk-ı Sultani'de bir çarşı oluşturup oluşturmadıkları belli olmayan ancak belli bir esnaf kütlesine sahip olduklarını anladığımız meslek dallarına ait bilgiler mevcuttur. Merkezinde Bedestenin yer aldığı etrafında hanların, dükkânların bulunduğu, her sanat dalının ayrı bir dükkân sırasına sahip olup, hepsinin bir pazarı yani çarşısı meydana getirdiğini gördüğümüz ve Osmanlı Devleti'nin geneline yayılmış olan çarşı tipinin, Trabzon'da da mevcut olduğunu görmekteyiz. Böylece her meslek grubu kendisine has çarşıda faaliyet gösteriyordu.⁵⁸ Bu meyanda sicil kayıtlarında "Suk-ı Sultani"de olduğu bildirilen başlıca meslek grupları şunlardır: Bakkal taifesi, Derzi esnafı, Babuççıyan esnafı, Debbağ taifesi.⁵⁹ Semerci taifesi, Eskici taifesi, Ekmekçıyan, Kuyumcu esnafı ve Bedesten'de Dellal taifesidir.⁶⁰ Bunların yanı sıra çarşılar bölgesinin denize yakın olan kesiminde bir Tahul Bazarı vardı. Yine Suk-ı Sultani'de bir Kasabhane ve bünyesinde bir Börekçi Fırını olduğunu kayıtlardan anlıyoruz.⁶¹ Suk-ı Sultani'de Arasta ve beraberinde dükkânlar mevcut olup⁶² ayrıca ekonomik hayatın kalbi olan Bezazistan'ın faaliyeti hakkında sicillerde önemli kayıtlar mevcuttur. Buna göre Hatuniye İmareti Evkafı akarlarından⁶³ olan Bezazistan'da keten fûruhat olup, Bedestenin bir Ağası olduğunu, bunun yanında ayrıca bir Bedesten Kethüdası'nın bulunduğunu kayıtlardan anlıyoruz.⁶⁴

Trabzon şehrinin ekonomik hayatında önemli rol oynadığı için Aşağı Hisar bölgesi, dışarıdan yapılan saldırılarda ana hedef olmuştur. Özellikle 1630'lu yıllarla beraber Karadeniz'de kendisini gösteren Kazak tehlikesi ve bu tehlikeye karşı Osmanlı Devleti'nin gerekli tedbirleri alamayışı, Trabzon

⁵⁶ T.Ş.S. 1835. 40/7

⁵⁷ T.Ş.S. 1831. 3/11

⁵⁸ Bedesten ve Çarşı, arasındaki ilişki ve çarşıların bedestenler etrafında gelişmesi hakkında tafsilatlı bilgi için bakınız, Osman Ergin, "Çarşı", İ.A. İstanbul 1945. s. 360-362; Gönül Tankut, "Osmanlı şehrinde ticari fonksiyonların mekânsal dağılımı", VII. Türk Tarih Kongresi Ankara 25-29 Eylül 1970 Kongreye Sunulan Bildiriler, II.Cilt, Ankara 1973. s. 773-779.

⁵⁹ T.Ş.S. 1832. 22/4; 1831. 48/8

⁶⁰ T.Ş.S. 1832. 7/1, 9/3, 15/4, 22/4, 41/5

⁶¹ T.Ş.S. 1833. 35/4, 43/8, 92/2; 1834. 20/2.

⁶² T.Ş.S. 1831. 57/8

⁶³ T.Ş.S. 1831. 95/1

⁶⁴ T.Ş.S. 1831. 16-11, 83/5, 86/1

şehrini Kazaklar açısından önemli bir saldırı ve yağmalama alanı haline getirmiştir.⁶⁵ Bu meyanda Gazazlar Çarşısında yer alan bir kısım dükkânların, sicilde Rus-ı menhus olarak tabir edilen, Kazaklar tarafından yapılan bir saldırıda yandığı ve sonra tamir edildiği⁶⁶ belirtilmektedir. Buna ek olarak yine Aşağı Hisar'da Moloz Kapısı yakınlarındaki hanların yanmış olduğuna dair bilgiyi bir mülk satışına ait kayıttan anlamaktayız.⁶⁷ Trabzon'a yöneltilen Kazak saldırılarının sonucu olarak Suk-ı Sultani'de yanıp tekrar yapılan ve tekrar yanan dükkânların mevcut olduğunu başka bir kayıttan anlıyoruz. Bu meyanda börekçi, bozahane, debbağ ve papuççu dükkânının yandığını bilahare tekrar yapıldıktan sonra ikinci defa yandıklarını öğreniyoruz. Bu tahribatlara rağmen Trabzon ekonomisinin can damarı konumunda olan Aşağı Hisar'daki çarşılar bölgesinin terk edilmediğini, bölgede ticari faaliyetin devam ettirildiğine şahit olmaktayız. Trabzon şehrinin ve özellikle kalesinin yerleşimi göz önüne alındığında ticari faaliyetlerin güvenliği açısından, en müsait kesimin surlarla çevrilmiş olan Aşağı Hisar çevresi olduğu şüphesizdir. Bu kesim deniz kenarında olması, ithal ve ihraç faaliyetlerinin yürütülmesi açısından vaz geçilmez bir konuma sahipti. Aşağı Hisar çevresi Osmanlı öncesi dönemde de Venedik ve Cenevizliler tarafından ticari faaliyetler için kullanılmıştı. Kazak saldırılarından etkilenen bölgelerin sadece Aşağı Hisar olmayıp, şehir ekonomik hayatında önemli bir yere sahip olan deri işlemeciliğinin yapıldığı Debbaghane Mahallesinin de bu saldırılarda tahrip edildiği en azından zarar ziyan meydana geldiğini, bu mahallede Tavaşi Mehmed Ağa'nın bina ettiği mescide vakıf olan dükkânların Rus (Kazak) istilasında yandığı ve bu nedenle mescidin tamire muhtaç hale geldiği anlaşılıyor.⁶⁸

Yukarıda Evliya Çelebi'nin Trabzon çarşılarına ait verdiği bilgilere değinirken, Trabzon şehrinin Orta Hisar kesiminde de, Aşağı Hisar'daki kadar olmasa da, ticari faaliyetlerin yürütüldüğünü söylediğini nakletmiştik. Biz her ne kadar Evliya Çelebi'nin bahsettiği ve Orta Hisar'da olduğunu söylediği Küçük pazar ve yetmiş seksen kadar dükkân olduğuna dair bir

⁶⁵ Karadeniz'deki Kazak eşkiyasının faaliyetleri ve Osmanlı Devleti'nin buna karşı aldığı tedbirlere örnek olması açısından bakınız. Nezih Aykut vd., *Mühimme Defteri* 90, İstanbul 1993, sayfa 53 (hüküm no: 66), sayfa 198 (hüküm no:255), sayfa 311 (hüküm no:379); Ayrıca bakınız. İ. Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, III. Cilt, 2. Kısım, Ankara 1977, s. 156-160

⁶⁶ T.Ş.S. 1831, 3/11

⁶⁷ T.Ş.S. 1831, 15/11

⁶⁸ T.Ş.S. 1831, 88/9

bilgiye rastlamadıysak da,⁶⁹ incelediğimiz dönemdeki sicillerde Orta Hisar'da ticari faaliyetlerin olduğunu kayıtlardan tesbit etmekteyiz.⁷⁰ Öte yandan Çölmekçi mahallesinin sahilinde küçük çapta da olsa donanma için gemilerin inşa edildiğini anlamaktayız. Ancak bu yıllarda Trabzon şehrinde neccar ve demirci açığı olduğu görülmektedir. Nitekim Girit seferi sebebi ile Samsun'da inşa edilen bir kıta kalyon için Eyalet-i Trabzon'dan Samsun'a demirci ve neccar istenmesine ve istenen neccar ve demircinin yeteri kadar Trabzon'da bulunmaması sebebi ile etraf şehirlerden kiralanması için görevli olan Kapudan Abdi Ağa'nın şehir ahalisinden 160 gurusu alarak kiralama yoluna gittiği bir kayıttan anlaşılmaktadır.⁷¹

5. Camii, Mescid ve Medreseler

Türk-İslam toplumunun önemli müesseselerinden olan camiler, mescidler ve tekkeler ile bunların varlıklarını uzun zamanlar devam ettirmeleri gayesiyle adlarına vakıflar tesis edildiği bilinmektedir. Zamanla kurulan bu tür müesseseler Trabzon şehrini hızla bir Türk-İslam kenti haline getirmiştir. Trabzon'da kurulan çok sayıdaki cami, mescit ve tekkelerden sicillerde, beraberinde bir vakıfla veya tek başına anılanları şunlardır: Monla Siyahi Mescidi, Ketani Mescidi, Debbaghane Camii, Orta Hisar Mahallesinde Derviş Ali Tekkesi, Kindinar Mescidi, Hoca Ali Mescidi, Cami-i Cedid - Sultan Mehmed Han Cami-i Atik'i veya Cami-i Kebiri, İskender Paşa Camii, Hacı Kasım Camii, Kule Camii, Erdoğan Bey Cami-i Şerifi, Aşağı Hisar-Bazar Cami-i Şerifi, Sukonda Cami-i Şerifi, Mumhane önünde Elhac Osman Cami-i Şerifi, Tavaşi Mahmud Ağa Camii, Ayasofya Camii, Hatuniye Cami-i Şerifidir.⁷² Sicil kayıtlarına göre Hatuniye Cami-i Şerifi bir külliye özelliği göstermektedir.⁷³ Cami ile birlikte medrese, dersaneler, sakil, aşhane, fırın, mekteb, hamam ve bu birimlere ait su yolları bulunmaktadır.⁷⁴ Ayrıca Cami-i Şerifin yanında Hatuniye Türbesi yer almaktadır.⁷⁵ Evliya Çelebi de sicilde

⁶⁹ Evliya Çelebi, s. 457.

⁷⁰ T.Ş.S. 1831, 10/5: 1834, 88/1

⁷¹ T.Ş.S. 1831, 87/10, 94/3

⁷² T.Ş.S. 1834, 20/5: 1832, 32/3: 1831, 84/1, 84/2: 1831, 95/1; 1832, 97/6; 1833, 81/6: 1832, 74/6: 1832, 106/9: 1834, 34/9: 1834, 45/4: 1831, 31/3: 1833, 34/3; 1831, 66/6; 1831, 76/4; 1831, 78/4: 1831, 89/2: 1831, 80/8; 1831, 81/2

⁷³ Hatuniye Camii hakkında tafsilatlı bilgi için bakınız. Özkan Ertuğrul, "Gülbahar Hatun Camii ve Türbesi", *D.İ.A.* c.14, İstanbul 1996, s. 231-232; Ayrıca bakınız. Ballance, s. 73-74; Mahmut Goloğlu, *Trabzon Tarihi*, Ankara 1975, s. 31-34.

⁷⁴ T.Ş.S. 1831, 55/8

⁷⁵ T.Ş.S. 1831, 96/4

verilen bu bilgileri desteklemekte ve Medrese'nin Hatuniye Camii'ne bitişik yüksek odalarla süslü güzel bir ilim evi olduğunu, hoca ve talebelerine aydan aya vakıf tarafından belirli bir miktar et ve mün parası verildiğini belirtiyor. Yine Camiinin batı tarafında kubbeli, yüksek bir mektep olup, zengin ve fakir herkesin çocuklarının burada okuduğunu, yetimlere vakıf tarafından günde iki defa yemek verildiğini bildirmektedir.⁷⁶ Evliya Çelebi, Hatuniye Türbesini Trabzon'un büyük ziyaret yerleri arasında zikretmekte, türbedarları ve doksan kadar cüz okuyan olduğundan bahsetmektedir.⁷⁷ Hatuniye Türbesine yevmi 2,5 akçe ile bir enamhân tayin edildiğine dair bir kayıt olduğunu belirtmeliyiz.⁷⁸

Buna rağmen külliye'nin harap olduğu ve vakıf gelirlerinin yetersiz kaldığı zamanlarda önemli ölçüde sıkıntı çekildiği anlaşılmaktadır. Nitekim 1060 Cemaziyülevveli Evaili'ne ait bir kayıta Trabzon'daki Hatuniye Cami-i Şerifinin, medresesinin, dersanelerinin, sakil ve aşhanesinin, ve fırınının, mektebinin ve hamamının ve su yollarının ve diğer yerlerinin harabe hale geldiği ve tamire muhtaç olduğu görülerek Vali Mehmed Paşa tarafından tetkik edilip, harabe hali görülüp, vakfın mütevellisi olan İbrahim'den tamiri istenmiştir. Vakıf mütevellisi, zimmetinde tamir için para olmadığını söyleyince vakfa bağlı cibayetlerden toplam 690 kuruş alınması ve tamir edilmesinin vali tarafından mütevelliyeye tenbih edildiği görülmektedir.⁷⁹ Hatuniye Külliyesi'nin bu tesbitten sonra imar edilip edilmediği bilinmemekle beraber sonraki yıllarda durumunun pek iyi olmadığı Evasıt-ı Cemaziyülahire 1066 tarihli bir başka kayıttan anlaşılmaktadır. Bu kayıta göre "Cami-i mezburun Şadırvanına ve Hamamına kadiinden cari olan su yollarının harabe olduğu bu sebeple su gelmeyip ziyade muzayaka çekildiği su yollarının tamir ve termiminin lâzım ve mühim olduğu" önemle vurgulanmaktadır.⁸⁰

Bu arada içme suyu temini konusunun önemli bir problem teşkil ettiğini ilâve etmeliyiz. Evahir-i Zilkaade 1063 tarihli bir sicil kaydına göre, Fatih Sultan Mehmed Han'ın Camii'ine vakfettiği çeşmenin harab olması sebebiyle Orta Hisar halkının susuzluk çektiği ve bundan on yıl önce tamir

⁷⁶ Evliya Çelebi, s. 456. İmaret-i Hatuniye Medresesi hakkında tafsilâtlı bilgi için bakınız. Haşim Karpuz, "Trabzon'da Yok Olan Türk Devri Eserleri" *Sanat Tarihi Yıllığı .XII Kunsthistorische Forschungen*, İstanbul 1983, s. 98-99.

⁷⁷ Evliya Çelebi, s. 460.

⁷⁸ T.Ş.S. 1831, 96/4

⁷⁹ T.Ş.S. 1831, 55/8.

⁸⁰ T.Ş.S. 1835, 40 1. 42/9

edildiği bildirilmektedir.⁸¹ Yine aynı sicilde rastlanılan Evasıt-ı Cemaziyühire 1066 tarihli bir başka kayıta da Sultan Mehmed Han'ın vakfettiği çeşmeden izinsiz su alınarak evlere akıtılmasından ahalinin zahmet çektiği ve çeşmelerin sularının tekrar akıtılması için evlere döşenen künklerin kırılması gerektiği bildirilmektedir.⁸² Bu kayıtlar özellikle Orta Hisar Mahallesi'nin su ihtiyacında umuma açık olan sokak çeşmelerinin büyük önemi olduğunu göstermektedir.

6. Vakıflar

Osmanlı şehirlerinde insan hayatını ilgilendiren hemen her sahaya girmiş olan vakıfların, şehirlerin ve tabiatıyla Trabzon şehrinin de fiziki yapısı üzerinde etkisi olmaması mümkün değildir. İncelediğimiz dönemdeki sicil kayıtlarında rastladığımız vakıf isimleri şunlardır: İmaret-i Hatuniye Vakfı, Tavaşi Mahmud Ağa Evkafı, Molla Hayri vakfı, Muhiddin Mahallesi Vakfı, Orta Hisar'da Fatih Sultan Mehmed Evkafı, yine Orta Hisar'da Hoca Ali Evkafı, Hoca Kasım Evkafı, Sinan Paşa Vakfı, Derviş Çelebi Vakfı, Hayreddin Bey Evkafı, Hacı Kasım Camii Evkafı, Gülşen Hatun Vakfı, Erdoğan Bey Vakfı, Kule Camii Vakfı.⁸³ Bu vakıflardan Trabzon şehri içerisinde ve çevresinde akarı en fazla olan vakfın Hatuniye Vakfı olduğu tesbit edilmiştir. Ancak çalışmamızda Trabzon şehri üzerinde durduğumuzdan şehir dışındaki vakfa bağlı akarlardan bahsedilmeyecektir.⁸⁴

Osmanlı kentlerindeki birçok han ve hamamların yanısıra, esnaf çarşılarındaki dükkânların büyük kısmının, çoğunlukla da kimi çarşıların, tamamının vakıf yapıları olduğu bilinmektedir. Misal olarak Ankara'daki 92 dükkândan oluşan Haffaflar Çarşusu, Çelebi Mehmed devri emirlerinden Bayezid Paşa'nın oğlu İsa Bey tarafından Bursa'daki medrese ve zaviyesine gelir sağlamak gayesiyle, ve yine Tahtakale'den Atpazarına çıkan caddedeki Saraçlar Çarşusu, Fatih devri sadrazamlarından Mahmud Paşa tarafından inşa ettirilmiştir. Bu tür vakıf dükkânlar bir hayli fazladır.⁸⁵

⁸¹ T.Ş.S. 1833, s. 51/6,7

⁸² T.Ş.S. 1833, s. 82/5

⁸³ T.Ş.S. 1835, 3/4; 1831, 13/1, 57/6, 93/4; 1831, 17/11; 1831, 51/7; 1831, 31/2; 1831, 46/3, 73/4; 1831, 46/3; 1831, 81/7; 1831, 92/6; 1831, 19/4; 1831, 30/13; 1831, 95/1; 1832, 74/6; 1833, 4/5

⁸⁴ İmaret-i Hatuniye Evkafının 16. yüzyıl başlarında Trabzon şehri içindeki ve dışındaki akarları hakkında bilgi için bakınız. M. Tayyib Gökbilgin, "XVI. Yüzyıl Başlarında Trabzon Livası Ve Doğu Karadeniz Bölgesi", *Bulleten* Cilt: XXVI, Sayı 101-104, Ankara 1962, s. 308-309.

⁸⁵ Ergenç, "Osmanlı Şehrinde Esnaf Örgütlerinin Fizik Yapıya Etkileri", s. 108.

Trabzon şehrinde de vakıflara ait gelir getiren dükkân, han, hamam ve bedesten gibi akarların olduğunu ve bunlardan özellikle şehrin içinde olanların şehir ticaretinin merkezi durumunda olan Aşağı Hisar ve Orta Hisar kısımlarında yer aldığını görmekteyiz. Bu meyanda Trabzon'da mevcut vakıflardan en önemlisi olarak görülen İmaret-i Hatuniye Evkafının şehrin ticari hayatında önemli yer tuttuğunu görmekteyiz. Trabzon Bedesteni'nin Hatuniye İmareti evkafına dahil olması buna delil sayılabilir. Buna ek olarak hemen Bedesten'in kapısında aynı vakfa gelir getiren bir dükkân olduğunu,⁸⁶ yine Aşağı Hisar'da yer alan Suk-ı Sultaniyede çeşitli vakıflara ait kira getiren dükkânların yanı sıra Gazazlar Çarşısında Hatuniye Evkafına ait aylık 5 akçe icarı olan bir dükkân olduğunu görmekteyiz.⁸⁷ Hatuniye Evkafına ek olarak diğer isimleri verilen vakıfların gelir getiren akarlarından bazı örnekler verecek olursak Trabzon şehrinin Aşağı Hisar'dan sonra ikinci merkezi durumunda olan Orta Hisar'da vakıfların akarlarına rastlıyoruz. Orta Hisar'daki Fatih Sultan Mehmed Camii çevresinin buradaki ticaret hayatının merkezini teşkil ettiğini görüyoruz. Bu meyanda Orta Hisar Camii yakınlarında Sultan Mehmed Han Evkafına ait vakfa gelir getiren bir dükkân olduğunu,⁸⁸ yine Orta Hisar'daki ticaret hayatının önemine ve getirdiği gelirin miktarına binaen buradaki bir kısım dükkânların vakıflar arasında ihtilâf meydana getirdiği görülmektedir. Misal olarak Sultan Mehmed Han Vakfı ile Hoca Ali Vakfı arasında 7 bâb dükkân üzerine anlaşmazlık çıktığı ve dava sonucunda dükkânların Hoca Ali vakfının olduğu sicil kayıtlarına yansımış durumdadır.⁸⁹

Vakıfların şehir hayatında aldığı rol tabiatıyla sadece ticaret merkezleri ile sınırlı olmayıp şehir halkının ihtiyaç gösterdiği ve toplu kullanıma açık diğer müesseseleri de kapsamaktaydı. Misal olarak Hatuniye Evkafının dükkânlarına ve bedestene ek olarak İmaret Hamamı, Hamam-ı Cedid adlı hamamların vakfın akarı olduğunu söyleyebiliriz. Vakıfların oldukça değişik olan akarlarına misal olarak Elhac Kasım Mahallesinde umumi bir yol üzerinde Elhac Kasım Vakfına ait bir su kuyusunun olduğunu,⁹⁰ Sinan Paşa Evkafının vakıf parasını murabahaya vererek

⁸⁶ T.Ş.S. 1832, 22/5

⁸⁷ T.Ş.S. 1831, 3/11

⁸⁸ T.Ş.S. 1832, 89/4

⁸⁹ T.Ş.S. 1832, 83/3

⁹⁰ T.Ş.S. 1831, 57/1

işlettiğini,⁹¹ Tavaşi Mahmud Ağa Vakfına bağlı Aşağı Hisar'da bir hamam, ve Değirmenderesinde değirmenlerin olduğunu,⁹² aynı vakfa ait Ayasofya'da boş bir arazi üzerinde yedi adet zeytin ağacı olduğunu anlamaktayız.⁹³ Fatih Sultan Mehmed Han Evkafına ait olmak üzere Orta Hisar'da Kule Hamamının⁹⁴ olduğunu da yine kayıtlardan anlamaktayız. Çeşitli misallerde görüleceği üzere vakıfların camiler ve etrafında oluşturulmuş olan külliyelerin tamir ve bakımlarında yetkili oldukları görülmektedir. Vakfın izni olmadan Tavaşi Mahmud Ağa Camii'nin harabe haline gelmiş ve kabil-i sakin olmayan imam ve müezzın evlerinin tamir edilemediği ve tamiri için ancak mimarların keşfinden sonra ve usta ve amelelerin ücretleri tesbit edildikten sonra tamire izin verildiği yolundaki bir sicil kaydı bu konuya açıklık getirmektedir.⁹⁵

7. Hamamlar

Sosyal ve kültürel müesseselere örnek olarak İslam toplumunda önemli bir yeri olan hamamları da gösterebiliriz. İncelediğimiz dönem sicil kayıtlarında Trabzon şehrinde ki hamamların vakıfların birer akarı olarak önemli bir yer aldığı görülmüştür. Sicillerdeki kayıtlara yansıdığı kadarıyla Trabzon şehrinde olan hamamlar şunlardır: Orta Hisar'da Fatih Sultan Mehmed Han Evkafından Kule Hamamı,⁹⁶ İmaret-i Hatuniye Vakıf Hamamı,⁹⁷ İmaret-i Hatuniye Vakfına bağlı Çifte Hamam,⁹⁸ İmaret-i Hatuniye mukatalarından Hamam-ı Cedid,⁹⁹ Tavaşi Mahmud Ağa Vakfına bağlı Aşağı Hisar'da ismi belirtilmemiş bir hamam¹⁰⁰ ve Kafir Hamamı. Evliya Çelebi'nin Trabzon'a ait olarak verdiği bilgilere göre ise şehirde Aşağı Hisar yakınlarında Çifte Hamam, iç kalenin kuzeyinde Kule Hamamı denilen

⁹¹ T.Ş.S. 1832, 32/3, 104/8

⁹² T.Ş.S. 1833, 18/4, 18/3

⁹³ T.Ş.S. 1835, 17/10

⁹⁴ T.Ş.S. 1833, 33/6, 47/6,7

⁹⁵ T.Ş.S. 1834, 45/4. Osmanlı İmparatorluğunda vakıfların onarma konusunda takip ettikleri usul hakkında tafsilâtlı bilgi için bakınız. Emre Madran, "Osmanlı Devletinde "Eski Eser" ve "Onarım" Üzerine Gözlemler," *Bellekten*, 49. s. 503-546; Nazif Öztürk, *Türk Yenileşme Tarihi Çerçevesinde Vakıf Müessesesi*, Ankara 1995, s. 193-245.

⁹⁶ T.Ş.S. 1831, s. 24/3.

⁹⁷ T.Ş.S. 1831, s. 57/6

⁹⁸ T.Ş.S. 1831, s. 88/3

⁹⁹ T.Ş.S. 1834, s. 1/3

¹⁰⁰ T.Ş.S. 1833, s. 18/4

Hristiyanlardan kalma bir hamam, Hatuniye Camii'nin yakınında İmaret Hamamı, Aşağı Hisar Hamamı, ki bu Hamam Tavaşi Mahmud Ağa evkafına bağlı olan hamam olabilir, İskender Paşa Hamamı, Kafir Hamamı,¹⁰¹ Tekfur Sarayı Hamamı gibi hamamlar yer almaktadır.¹⁰²

Trabzon şehrini zaman zaman etkileyen veba salgınlarından hamamların da zarar gördüğü ve yer yer fiyat indirimine yol açtığını görmekteyiz.¹⁰³ Nitekim rastladığımız bir kayıta Trabzon şehrinde veba salgınının olduğu, bu salgından dolayı halkın "kurra ve nevahiye sırar ettikleri", bu sebeple hamamların boş kaldığı, Kule hamamcısı Elhac Muslu'nun şehir halkı yerine gelinceye kadar diğer hamamlarda olduğu üzere hamamın mukataasından 140 akçe düşürmeyi uygun gördüğü belirtilmektedir.¹⁰⁴ Orta Hisar'daki Kule Hamamı'nın ilerleyen yıllarda da iyi durumda olduğunu söylemek mümkün görünmüyor. Sicil kayıtlarına göre, Evahir-i Şaban 1063 tarihinde hamam, üç senesi 19.000 akçeden icarda iken, hamam taşı ve bazı yerleri harabe olup, tamir izni olmadığından sahiplerinin bıraktığı ve Yeniçeri Çavuşu Ebubekir'in talip olarak tamir müsaadesi aldığı anlaşılmaktadır.¹⁰⁵ Aynı şekilde Tavaşi Mahmud Ağa Vakfına bağlı olan Aşağı Hisar'daki adı verilmeyen hamamın 14 Zilkade 1062 tarihli bir sicil kaydına göre tamire muhtaç olduğunu, Ebubekir Çavuş'un hamamı yıllığı 90 riyali gurusu isticar edip, kazganını, külhanını ve gereken diğer yerlerini tamir ettirdiğini anlamaktayız. Evasıt-ı Cemaziyülahire 1066 tarihli bir başka kayıttan anlaşıldığına göre Hatuniye Camii'nin şadırvanına ve hamamına kadimden cari olan su yollarının harabe olduğu bu sebeple su gelmeyip ziyade halkın büyük ölçüde sıkıntı çektiğini ve gerekli tamiratın mühim işlerden olduğu önemle vurgulanmaktadır.¹⁰⁶

¹⁰¹ T.Ş.S, 1833, s. 58/10

¹⁰² *Evliya Çelebi*, s. 457.

¹⁰³ Trabzonu etkileyen veba salgınları hakkında bilgi için bakınız. Bostan, *A.g.e.*, s. 348; Jennings, "Plague in Trabzon and Reactions to it, According to Local Judicial Registers", s. 27-37. Veba salgınlarının sonraki yüzyıllarda Trabzon'da ve Osmanlı İmparatorluğunun genelindeki durumu hakkında bilgi için ayrıca bakınız. Panzac, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Veba (1700 - 1850)*.

¹⁰⁴ T.Ş.S, 1831, 24/11

¹⁰⁵ T.Ş.S, 1833, 47/6,7

¹⁰⁶ T.Ş.S, 1835, 40/1, 42/9

8. Kiliseler

Trabzon şehri yukarıda izah edildiği gibi Türk-İslam eserleri ile tezyin edilerek bir Osmanlı şehri hüviyetini almıştır. Ancak şehrin bu yapısı ile birlikte, zamanla azalma gösterse de, bünyesinde Hristiyan nüfusu barındırdığı bir gerçek olup. Osmanlı idaresi fethettiği her yerde olduğu gibi. Trabzon'da da gayrimüslimlerin dini yaşantılarına dokunmamış ve gayrimüslimler her zaman dini vecibelerini yerine getirebilecekleri ibadethanelerine sahip olmuşlardır. Karşılaştığımız kayıtlarda isimleri zikredilmemekle beraber Trabzon'da ihtiyaca yetecek ölçüde kiliselerin mevcut olduğu görülmektedir.¹⁰⁷ Bu meyanda özellikle mülk satışları ve ihtilaflarını ihtiva eden kayıtlardan kilise olan mahalleleri tesbit etmek mümkün olmuştur. Buna göre; 1058 Zilkadesi evahirinde Ayur Mahallesiinde yapılan bir mülk satışında hududları belli olan mülkün bir tarafının Ermeni kilisesine, bir tarafının da Nasara kilisesine sınır olduğu kaydedilmiştir.¹⁰⁸ Trabzon'daki Ermeni nüfusu oldukça az olmasına rağmen bir kiliselerinin mevcut olduğu böylece anlaşılmaktadır. Trabzon'daki Ermeni cemaatinin metropoliti olduğu, bu şahsın Ermeni kilisesine sınır olan mülkünü sattığına dair 1060 Rebiyülevveli Evahiri tarihli başka bir sicil kaydından anlaşılmaktadır.¹⁰⁹ 1059 Safer'i Evahirinde Eksotha Mahallesiinde yapılan mülk satışında satılan mülk menzil ve bahçenin bir tarafının yine bir kilise ile sınır olduğu belirtiliyor.¹¹⁰ Bunlara ek olarak 1059 Rebiülahiri Evasıtında Zoğraf Mahallesiinde,¹¹¹ 1059 Rebiülahiri Evasıtında Van Mahallesiinde,¹¹² 1059 Rebiülahiri Evasıtında Vazmolaka Mahallesiinde,¹¹³ 1060 Rebiyülevveli Evahirinde Ayoyin-i sagir Mahallesiinde,¹¹⁴ 1063 Şevvali'nde Alaidin Mahallesiinde yapılan mülk satışlarında satılan mülklerin birer taraflarının kiliselerle sınırdış olduğu ifade edilmektedir.¹¹⁵ 1060 Recebi Evasıtında Ayomarina Kebir mahallesiinde yapılan bir mülk satışında mülkün kilise vakfına sınır olduğu,¹¹⁶ yazılıdır ki bu suretle gayrimüslümlerin

¹⁰⁷ Trabzon'daki Bizans dönemi kiliseleri hakkında tafsilâtli bilgi için bakınız. Selina Ballance, "The Byzantine Churches of Trebizond" *Anatolian Studies*, C. X 1960, s. 141-175;

¹⁰⁸ T.Ş.S. 1831, 9/6

¹⁰⁹ T.Ş.S. 1831, 45/5

¹¹⁰ T.Ş.S. 1831, 15/16

¹¹¹ T.Ş.S. 1831, 20/8

¹¹² T.Ş.S. 1831, 20/18

¹¹³ T.Ş.S. 1831, 21/5

¹¹⁴ T.Ş.S. 1831, 49/14

¹¹⁵ T.Ş.S. 1833, 47/5

¹¹⁶ T.Ş.S. 1831, 59/4

ibadethanelerini yaşatmak için vakfa sahip oldukları da anlaşılmaktadır. Bunların yanısıra 1059 Rebiyülevveli Evailinde Ketancı Mahallesinde yapılan bir mülk satışında da mülkün sınırı olan bu mahallede bir manastırdan bahsedilmektedir.¹¹⁷ Yine Kindinar Mahallesinde 1062 Rebiyülahiresi Evasıtında yapılan bir mülk satışında da sınır olarak bir manastır kayıtlıdır.¹¹⁸ Böylece en azından Trabzon'da iki manastır ve yedi kilise bulunduğunu söyleyebiliriz.

Trabzon şehri hakkında verdiğimiz bilgiler, fetihten yaklaşık iki asır sonra Trabzon'un artık tamamen bir Türk-Osmanlı şehrinin fizik özelliklerini yansıttığını göstermektedir. İslam şehrinin üç temel ögesi olan câmi, pazar ve hamam Trabzon şehrinin de asıl elemanları olmakla beraber, Osmanlılar bu plana kendi zenginlikleri olan imcreti de katmışlardır. Bir çok verilere göre Trabzon'daki en eski tarihli Osmanlı ticari yapısı olan bedesten de etrafındaki çarşı ve hanlarla birlikte Trabzon ticaretinin merkezini oluşturmuştur. Öte yandan farklı dinlerde olmaları ahali açısından bir problem teşkil etmemiş, muhtelif mahallelerde ikamet edenler sosyal münasebetlerini kesintisiz biçimde sürdürmüşlerdir. Trabzon, on beşinci yüzyıl ortalarındaki Hristiyan kenti özelliğinden bir Türk-Osmanlı şehri haline gelirken, bunu, bünyesindeki gayrimüslim unsurları incitmeden, onlara her türlü din ve vicdan hürriyetini bahşetmek suretiyle gerçekleştirmiştir.

¹¹⁷ T.Ş.S, 1831, 19/4

¹¹⁸ T.Ş.S, 1832, 98/8.